

8. Appearance Versus Reality: New Essays on Bradley's Metaphysics / [editor – Guy Stock]. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 236 p.
9. Bradley F.H. Appearance and Reality: A metaphysical Essay / Francis Herbert Bradley. – London: Allen & Unwin, 1916. – 628 p.
10. Mander W. J. An Introduction to Bradley's Metaphysics / William J. Mande. – Oxford: Clarendon Press, 1994. – 175 p.

Аннотация. Кулешов А.В. *Конкретность абсолютного: компаративный анализ метафизики Ф.Брэдли и П.Юркевича.*

В статье рассматривается проблема соотношения абсолютной и феноменальной реальности в метафизике Ф.Брэдли и П.Юркевича. Выявлено принципиальное сходство и некоторые различия в решении этой проблемы обоими философами.

Ключевые слова: абсолютная реальность, идеальная реальность, феноменальная реальность, конкретное, абстрактное, единичное, общее.

Summary. Kulieshov A.V. *The concrete character of the Absolute: comparative analysis of F.Bradley's and P.Yurkevich's metaphysic.*

The article deals with the problem of relations between the absolute and the phenomenal realities within the metaphysics of F.Bradley and P.Yurkevich. The principle similarity as well as some differences in this problem solving by both philosophers are revealed.

Key words: absolute reality, ideal reality, phenomenal reality, concrete, abstract, individual, general.

Надійшла до редколегії 01.11.2010 р.

УДК 141.201-051

І.-Р.П. Литвин

ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ ЕРІХА ФРОММА

У статті розкрито розуміння Еріхом Фроммом проблеми відчуження людини у суспільстві та подано шляхи її подолання. Розглянуто типи свободи та механізми втечі від свободи, виокремлені мислителем.

Ключові слова: відчуження, людина, суспільство, негативна свобода, позитивна свобода, спонтанна активність, любов.

Загострення проблеми відчуження людини пов'язане із приходом капіталістичного типу суспільства, якому характерний процес перетворення результатів і продуктів діяльності людей у незалежну силу, яка стає вище своїх творців, панує над ними і пригнічує їх. Значний внесок у розвиток та вирішення проблеми відчуження людини у суспільстві зробив один із видатних філософів першої половини ХХ століття Еріх Фромм. У своїх наукових працях мислитель обґрунтував причини виникнення відчуження, розкрив шляхи його подолання та пояснив проблему свободи людини у суспільстві.

Творча спадщина Е. Фромма є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Проблеми відчуження людини у суспільстві, розробленої Е. Фроммом, у своїх працях частково торкаються окремі науковці – Г. Уелс, В. Лейбін, С. Кравченко, Р. Функ, Є. Телятникова та ін., проте вона заслуговує на більш детальний розгляд. Тому **метою роботи** є висвітлення проблеми відчуження людини та шляхів його подолання у філософії Е. Фромма.

Більшість авторів вважає, що в історію філософії Е. Фромм ввійшов як один із найвідоміших представників неофройдизму, прихильники якого «обстоювали

тенденцію реформи класичного психоаналізу на засадах обмеження біологізму та механіцизму З. Фрейда через доповнення його доктрини досягненнями суспільних наук, зокрема соціальним вченням К. Маркса» [1, 16]. Деякі ж дослідники стверджують, що Е. Фромм розробив власну філософську систему, яка виходить за межі неофрейдистської течії. Без сумніву, мислителю належить багато оригінальних концепцій та ідей, тому і проблемі відчуження людини філософ дав авторське, відмінне від його попередників обґрунтування.

Розгляд проблеми відчуження людини слід почати із фроммівського бачення людини: «людська природа – це не сума вроджених, біологічно закріплених спонукань, але і не безжиттєвий зліпок із матриці соціальних умов; це продукт історичної еволюції в синтезі із певними вродженими механізмами і законами» [5, 27]. Людська природа, як вважав Е. Фромм, є сукупністю біологічних та соціальних факторів. Розум, самосвідомість, уява та здатність творити виокремлюють людину із тваринного світу. Навіть повне задоволення всіх первинних потреб не вирішує проблему людського буття, «найсильніші пристрасті та потреби людини кореняться не в її тілі, а у специфіці її існування» [6]. На думку Е. Фромма, сили, які визначають поведінку людини, впливають із життєвих умов соціального середовища, в якому вона живе. Суспільство виконує водночас і функцію придушення і функцію творення людської особистості: «людська природа – пристрасті людини та її тривоги – це продукт культури. Сама людина – це найважливіше досягнення безперервних людських зусиль, які ми називаємо історією» [5, 20].

У праці «Здорове суспільство» Е. Фромм, не відкидаючи фізіологічних потреб, виділив потреби людини, які впливають із самого її існування і тісно пов'язані між собою: потреба в прилученості, зв'язку із навколишнім світом; потреба творити та подолати власну обмеженість; потреба в укоріненні та братерстві; у відчутті тотожності та індивідуальності на протигагу груповому конформізму; потреба в системі орієнтацій та в поклонінні. Як зазначив філософ у роботі «Втеча від свободи»: «власне сутність людського буття становить потреба зв'язку із навколишнім світом, потреба уникнути самотності» [5, 25]. Мова іде не про фізичний контакт, а про зв'язок із ідеями, моральними цінностями, соціальними стандартами. Відсутність прилученості, приналежності до будь-яких цінностей чи принципів веде до моральної самотності, яка є більш нестерпною за самотність фізичну.

З того моменту як людина виходить із стану єдності із природою та усвідомлює себе як відокремлену від світу та інших людей істоту, починається соціальна історія людини: «процес зростаючого відокремлення індивіда від первинних зв'язків – ми можемо назвати цей процес «індивідуалізацією», – досягнув найвищого рівня у Новий час, тобто від епохи Відродження і до наших днів» [5, 29]. Першим аспектом процесу індивідуалізації Е. Фромм назвав розвиток особистості, а другим – самотність, рівень якої невпинно зростає.

Типи суспільства, які виникали в ході історичного розвитку, не сприяли людині у подоланні відчуття відокремленості, а, навпаки, тільки загострювали його. Е. Фромм вважав, що свого піку проблема відчуження досягла із приходом капіталістичного суспільства: «відчуження – ось доля окремої людини при капіталізмі. Під відчуженням я розумію такий тип життєвого досвіду, коли людина стає чужою сама собі. Вона ніби «відсторонюється», відокремлюється від себе. Вона перестає бути центром власного світу, господарем своїх вчинків; навпаки – ці вчинки та їх наслідки підпорядковують її собі, вона їм підкорюється та іноді навіть перетворює їх на певний культ» [9, 230]. У капіталістичному суспільстві відчуження є тотальним, всеосяжним, ним просякнуте ставлення людини до праці, предметів, держави, людей, що її оточують та самої себе. Людина створила дивовижний світ речей, а тепер стала рабом свого творіння.

Капіталізм створив, за визначенням Е. Фромма, «ринкову особистість», і це поняття тотожне «відчуженій особистості». Це пояснюється тим, що «люди даного типу дійсно відчують відчуження – від своєї роботи, від своїх співвітчизників, від природи і навіть від власного я» [7, 230]. Мислитель детально вивчав «ринкову особистість», якій притаманний ринковий тип «соціального характеру». Доречно зауважити, що саме Е. Фромму належить розробка концепції «соціального характеру», який визначається автором як «результат взаємодії індивідуальної психіки і соціально-економічної формації» [7, 204], і є активним психологічним фактором соціального процесу, що сприяє ефективному пристосуванню людини до вимог суспільства. Окрім ринкового типу, Е. Фромм виділяв також рецептивний, експлуататорський та накопичувальний типи «соціального характеру», які є однаково непродуктивними і «не передбачають можливості вирватися за рамки системи, не дають людині шансу стати вільною, тобто стати собою, реалізувати себе як особистість» [3].

Ринковий «соціальний характер» ґрунтується на тому, що індивід перетворюється на товар. Як вважав Е. Фромм, у такому суспільстві відчуження панує як у сфері виробництва, так і у сфері споживання, людей сприймають і оцінюють саме як речі, що продаються і купуються. «Принцип оцінювання однаковий як для ринку товарів, так і для ринку особистостей: на одному продають товари, на іншому – особистості, і більше жодної різниці, з точки зору представників даної орієнтації, не має» [3]. Таким чином відбувається повна відмова людини від своєї внутрішньої суті, індивід формує в собі ті якості, які користуються попитом серед інших членів суспільства і прагне вигідно себе продати. Тіло, розум і душа людини постають її капіталом, відповідно, вигідний, прибутковий вклад чи розміщення його (капіталу) є її найвищим прагненням і метою: «відчужена особистість неминуче втрачає відчуття власного «я», будь-яке уявлення про себе, як про істоту єдину та неповторну. Речі не мають свого «я», і людина, яка стала річчю, також не може його мати» [9].

Спираючись на наукові праці Е. Фромма, на думку окремих дослідників, можна виокремити певні форми відчуження, які притаманні більшості людей у капіталістичному суспільстві, зокрема:

- «– відчуження від світу, землі, засобів виробництва, машин та сировини через те, що приватна власність на них зосереджена в руках відносно невеликої кількості людей;
- людина відокремлена від іншої людини, оскільки один клас відчужений від іншого і на ринку праці люди виступають товарами, що конкурують між собою;
- чоловік відчужений від жінки в любові та шлюбі тому, що їхні стосунки підпорядковані і принесені в жертву боротьбі за існування та становище у суспільстві;
- людина відчужена від самої себе, її прагнення є чужими для реальності, її ідеали далекі від дійсності, її життя позбавлене творчості, цілеспрямованості і сенсу» [4, 204].

Джерело відчуження людини від самої себе варто шукати не лише в соціальних умовах, а й у людській природі. Е. Фромм відстоював ідею про те, що відчуження людини від власної суті почалося тоді, коли вона «вийшла» із тваринного світу. Здатність мислити дозволяє людині усвідомити себе «як індивідуальне створіння, відокремлене від природи та інших людей... Усвідомлюючи власну відчуженість, неминучість захворювань, старості і смерті, людина не може не відчувати, якою незначною вона є, як мало важить у порівнянні із навколишнім світом, з усім тим, що не входить у її «я»» [5, 27]. Усвідомивши себе як окрему істоту, людина усвідомлює і свою відчуженість та самотність, а «переживання відчуженості породжує тривогу, почуття безпорадності, породжує стан страху: світ може наступити на мене, а я не в силах йому протистояти» [8].

Очевидно, що на вирішення головної проблеми відчуження – одержати єдність зі світом та із самою собою, спрямована вся людська активність та діяльність. Проте, на

думку Е. Фромма, людина прагне незалежності та свободи, але саме свобода сприяє відчуженню. Процес розвитку людської свободи має діалектичний характер: «це і процес розвитку людини, оволодіння природою, зміцнення людської солідарності... З іншого боку, посилення індивідуалізації означає і посилення ізоляції, невпевненості... зростає почуття безсилля і нікчемності окремої людини» [5, 38]. Людське існування і свобода первинно нероздільні поняття, але тут йде мова про негативну «свободу від чогось» (дій, зумовлених інстинктивно), а не позитивну «свободу для чогось». В ході історичного розвитку людина розширює межі своєї свободи, яка, однак, стає для неї (людини) тягарем; долаючи поклоніння традиційним богам, людина створює собі нових ідолів; подолавши деякі форми відчуження, які походять ще із середньовічного суспільства, індивід, в умовах капіталізму, ще більше відчужується і від продуктів своєї праці, і від інших людей, і від самого себе. Наслідком цього для людини є втрата особистісної індивідуальності і своєї власної унікальності як людської істоти. Очевидно, що «свобода і відчуження людини розглядаються Е. Фроммом як два полюси одного і того ж історичного процесу розвитку людської цивілізації... свобода людини трактується Фроммом як складний двобічний процес, що має негативну «свободу від» і позитивну «свободу для»» [2, 220]. Розвиток людства, як вважав мислитель, йде шляхом зростання «свободи від», однак чим вагомішим стає ступінь такої свободи, тим більш залежною є від неї людина. В кінцевому результаті негативна «свобода від» перетворюється на силу, що піднімається над людиною. Відчуження при цьому стає ще більш відчутним та всеосяжним фактором людського існування, в результаті чого людина втрачає свою самість.

У своїх працях Е. Фромм визначив та обґрунтував механізми «втечі» від свободи. Мислитель зазначає, що коли світ стає абсолютно чужим і людина прагне подолати безмежне почуття безсилля та відчуженості, у неї є два шляхи. Перший допомагає людині віднайти зв'язок зі світом через любов і працю, через справжність емоцій та інтелектуальних здатностей, що приведе людину до єдності із навколишнім світом та самою собою, і при цьому зберігається цілісність та незалежність власного «я» людини – це шлях до «позитивної» свободи. Другий шлях веде назад і передбачає відмову людини від свободи заради спроби подолати свою самотність і розрив між її особистістю та світом. Це – звичайна втеча із нестерпної ситуації, яка тягне за собою ігнорування індивідуальності та цілісності людського «я».

Розглянемо найголовніші, на думку Е. Фромма, механізми втечі від свободи, які мають соціальне значення; в їх основі – невпевненість відчуженого індивіда і його прагнення з'єднатися зі світом та людьми «непродуктивними» шляхами. Авторитарний шлях втечі, який реалізується через садизм і мазохізм, здійснюється як «потяг індивіда до злиття власного «я» з ким-небудь або чим-небудь зовнішнім, щоб таким чином одержати силу, якої йому бракує ... форми цього механізму проявляються у прагненнях володарювати (садизм) або підкорюватися (мазохізм)» [5, 119]. Як вважав Еріх Фромм, садизм і мазохізм не існують окремо, і виступають як різні сторони одного і того ж характеру – авторитарного. Мазохізм у індивіда проявляється у «тенденції принижувати і ослаблювати себе, відмовлятися від можливостей, які відкриваються перед ним» [5, 119-120]. Садизм проявляється у прагненні індивіда поставити людей у залежність від себе, одержати повну владу над ними, експлуатувати їх та використовувати, примушувати людей страждати і насолоджуватися цим.

Інший механізм втечі – деструктивізм (руйнування), який також витікає із прагнення людини подолати безсилля та відчуженість, має на меті повне знищення об'єкта: «зруйнувати світ – це остання, відчайдушна спроба не дати цьому світові зруйнувати мене» [5, 147]. Деструктивізм шукає сили для самотнього індивіда за рахунок ліквідації всякої зовнішньої загрози. Нарешті, втеча від свободи можлива за допомогою «автоматизуючого конформізму», і цей механізм Е. Фромм називав

найбільш поширеним у розвиненому індустріальному суспільстві. Автоматизуючий конформізм реалізується через відмову від власного «я», знеособлення, підпорядкування масовим стандартам; індивід цілком засвоює тип особистості, який йому запропонувало суспільство і перестає бути самим собою, а стає таким як усі і таким, яким оточуючі хочуть його бачити. Страх перед самотністю і безсиллям долається ціною втрати власної індивідуальності.

Повною протилежністю негативній «свободі від» є шлях позитивної «свободи для», який передбачає реалізацію людської особистості. Е. Фромм вважав, що самореалізація людини досягається шляхом активного прояву всіх її емоційних та інтелектуальних можливостей. Згідно з вченим, позитивна свобода полягає у спонтанній активності цілісної особистості людини: «спонтанна активність – це не вимушена активність, нав'язана індивіду його ізоляцією і безсиллям; це не активність робота, обумовлена некритичним сприйняттям зовнішніх шаблонів. Спонтанна активність – це вільна діяльність особистості» [5, 206], що передбачає ліквідацію розриву між розумом і природою. Однією із її складових, як зазначав Е. Фромм, є праця, не як примусова діяльність для того, щоб позбутися самотності, а як творчість, і саме в акті творення людина єднається із природою: «при всякій спонтанній діяльності індивід зливається зі світом. Але його особистість не лише зберігається, а стає сильнішою. Так як особистість сильна постільки, поскільки вона є діяльною... Важливою є власне діяльність, а не її результат» [5, 208].

Більш важливою і, по-суті, головною складовою спонтанної активності є любов, яка повинна бути добровільним союзом однієї людини з іншою, зі збереженням при цьому власної особистості: «любов виростає із прагнення подолати відокремленість і веде до єднання, але не знищує індивідуальність» [5, 207]. Тільки в любові людина може знайти справжнє і вірне вирішення проблеми самотності та відчуження, так як, за визначенням Е. Фромма, «любов – це активна сила в людині, сила, що руйнує стіни, які відділяють людину від інших людей, і об'єднує її з іншими» [8]. Зазначимо, що філософ розрізняв певні типи любові, такі як любов братська, материнська, еротична, любов до себе і любов до Бога, які є важливими для повноцінного розвитку і життя особистості. Реалізуючи себе через працю та любов (спонтанну активність), людина єднається із навколишнім світом і долає самотність, відчуженість. Ставши частиною єдиного цілого, індивід «займає своє законне місце у цьому світі, і тому у індивіда зникають сумніви щодо нього самого та сенсу життя» [5, 209]. Такі сумніви та невпевненість є наслідками ізолюваності, відчуження та скутості людини, і долаються за допомогою спонтанної діяльності, «людина усвідомлює себе як активну творчу особистість і розуміє, що у життя є лише один сенс – саме життя» [5, 209].

Позитивна свобода – повноцінна реалізація особистості, розуміється мислителем як беззастережне визнання унікальності індивіда, органічний розвиток якого можливий тільки за умови максимальної поваги до особливостей як чужої, так і власної особистості. У такому випадку людина постає центром і метою власного життя.

Таким чином, Е. Фромм розкрив у своїх наукових працях проблему відчуження людини у суспільстві та дав оригінальне її вирішення. Якщо, згідно з мислителем, головною філософською проблемою XIX століття було усвідомлення того, що Бог «помер», то у XX столітті головною проблемою є те, що «помирає» людина. При капіталізмі індивід надзвичайно гостро відчуває та переживає свою відокремленість від суспільства, від інших людей та від власної сутності. Причина відчуження ховається як у суспільному середовищі, так і у самій природі людини. Відчуження індивіда, втрата ним зв'язків зі світом та іншими членами суспільства породжує негативну «свободу від», повною протилежністю якої є позитивна «свобода для». Е. Фромм виділяв певні механізми втечі від негативної свободи, головними з яких є садизм, мазохізм,

деструктивізм (прагнення руйнувати) та автоматизуючий конформізм. На противагу цьому, позитивна «свобода для» передбачає цілковиту реалізацію людської особистості, спонтанну активність людини, складовими якої є любов та діяльність (праця). Як вважав Е. Фромм, тільки наявність у індивіда позитивної свободи може допомогти йому подолати відчуженість, усвідомити власну неповторність та унікальність і жити повноцінним життям.

Література

1. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, М.І. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.
2. Лейбін В.М. Психологія і філософія неохайдеїзму / Валерій Лейбін. – М.: Політгиздат, 1977. – 246 с.
3. Тарасов А. Наследие Эриха Фромма для радикала конца XX–начала XXI века [Электронный ресурс] / Александр Тарасов. – Режим доступа: Интернет <http://radical-xxi.narod.ru/fromm.htm>
4. Уэллс Г. Крах психоанализа. От Фрейда к Фромму: пер. с англ. И.Т. Татагошиной, М.Е. Холодовской, М.И. Лисиной / Гарри Уэллс. – М.: Прогресс, 1968. – 288 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы: пер. с англ. Г.Ф. Швейника, Г.А. Новичковой / Эрих Фромм. – М.: Академический Проект, 2008. – 254 с.
6. Фромм Э. Здоровое общество [Электронный ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступа: Интернет <http://www.koob.ru>
7. Фромм Э. «Иметь» или «быть»: пер. с нем. Э. Телятниковой / Эрих Фромм. – М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 314, [6] с.
8. Фромм Э. Искусство любить [Электронный ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступа: Интернет <http://psylib.org.ua/books/fromm03/index.htm>
9. Фромм Э. Человек одинок / Эрих Фромм // Иностранная литература. – 1966. – № 1. – С.230-233.

Аннотация. *Литвин И.-Р.П. Проблема отчуждения человека в философии Эриха Фромма.*

В статье освещено понимание Эрихом Фроммом проблемы отчуждения человека в обществе и определены пути ее преодоления. Рассмотрены типы свободы и механизмы бегства от свободы, которые выделены мыслителем.

Ключевые слова: *отчуждение, человек, общество, негативная свобода, позитивная свобода, спонтанная активность, любовь.*

Summary. *Lytvyn I.-R.P. The problem of human's alienation in philosophy of Erich Fromm.*

In the article is exposed Erich Fromm's understanding of the problem of human's alienation in society and are provided the ways to overcome it. The types of freedom and mechanisms of escape from freedom extracted by the thinker are considered, too.

Key words: *alienation, human, society, negative freedom, positive freedom, spontaneous activity, love.*

Надійшла до редколегії 01.11.2010 р.

УДК 1 (091) (477)

А.М. Сокирко

КОРДОЦЕНТРИЗМ ЯК МЕНТАЛЬНА ДЕТЕРМІНАНТА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Розкрито цілісність філософського осмислення сутності кордоцентризму у творчості мислителів доби романтизму. Досліджено специфіку тлумачення “серця” Т.Шевченком, М.Гоголем, П.Юркевичем, П.Кулішем. Доведено, що кордоцентризм виконує функцію ментальної детермінанти української філософської думки доби романтизму.

Ключові слова: *кордоцентризм, романтизм, ментальність, «філософія серця», емоційність.*